

Alina Szepelska

Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży

Źródła finansowania działalności gospodarczej kobiet z obszarów wiejskich na przykładzie województwa podlaskiego

Wprowadzenie

Podmioty gospodarcze niezależnie od wielkości i miejsca prowadzenia działalności potrzebują finansowania. Biorąc pod uwagę fakt, że sektor MŚP ma znaczący udział w tworzeniu PKB, problem finansowania przedsiębiorstw zasługuje na uwagę. Przedsiębiorstwa małe i średnie generują co drugą złotówkę – 47,3% PKB, w tym najmniejsze firmy blisko co trzecią – 29,4% [Raport PARP 2013:13]. Mimo to małe i średnie firmy mają trudności w pozyskiwaniu kapitału, a swoją działalność finansują często ze środków własnych. Z badań Eurobarometru wynika, że przedsiębiorstwa kobiece dostają pożyczki na mniejsze kwoty i na wyższy procent, częściej też niż mężczyźni finansują swoją działalność ze środków własnych: 80% przedsiębiorstw prowadzonych przez kobiety i 65% przedsiębiorstw prowadzonych przez mężczyzn [Survey of the Observatory of European SMEs 2007].

Rodzaj kapitału zewnętrznego i możliwości jego pozyskania przez przedsiębiorstwa są uzależnione od wielu czynników, m.in. formy organizacyjno-prawnej, sytuacji finansowej i etapu rozwoju przedsiębiorstwa, a także od warunków makroekonomicznych czy kondycji rynku finansowego. Małe firmy rozpoczynające działalność z niską zdolnością kredytową mają duże trudności w uzyskaniu finansowania w bankach. Firmy dłużej działające na rynku mają większe możliwości w zakresie źródeł finansowania. Ich dostępność jest uzależniona od zdolności do spłaty zobowiązań i skali działalności, ale ogólnie biorąc jest im łatwiej pozyskać zarówno środki na finansowanie inwestycji, jak i obrotowe.

Instytucje finansowe dysponują dużymi możliwościami kapitałowymi i sporą ofertą, jednak na

ogół mniejsi przedsiębiorcy, w tym kobiety, korzystają z nich w ograniczonym stopniu. Choć wzrasta świadomość kobiet zarówno w Polsce, jak i w innych krajach Unii Europejskiej w zakresie produktów finansowych, to nadal rzadko sięgają one po bardziej złożone oferty (w 2013 r. 40% kobiet deklaroowało taki zamiar wobec 50% mężczyzn) [Brdulak 2013:19]. Ogólnie przedsiębiorcy korzystają najczęściej z kredytu bankowego i leasingu, które to formy są uznawane za najłatwiej dostępne.

Głównymi powodami braku aplikowania o finansowanie zewnętrzne są: obawa przed zaciągnięciem długu, brak wystarczającego wkładu własnego lub odpowiednich zabezpieczeń. Kobiety bardziej boją się ryzyka niepowodzenia ich działalności gospodarczej [Survey of the Observatory of European SMEs 2007]. W ocenie instytucji finansujących podstawowym problemem małych firm jest słabe przygotowanie wniosków o dofinansowanie, co może wynikać m.in. z braku umiejętności i świadomości planowania działalności, w tym strategii jej finansowania. Istotną kwestią jest niski poziom wiedzy przedsiębiorców o możliwościach finansowania ich działalności, zwłaszcza na obszarach wiejskich [Raport diagnostyczny 2014:21].

Z badań Eurobarometru wynika, że brak źródła finansowania przedsięwzięcia to główny powód niepodejmowania działalności gospodarczej, częściej wymieniany przez kobiety niż mężczyzn. Determinanty ekonomiczne podejmowania działalności gospodarczej przez kobiety, w tym system kredytowy, podkreślane były również w badaniach E. Lisowskiej [Lisowska 2001a].

Celem niniejszego artykułu jest analiza źródeł finansowania działalności gospodarczej małych i średnich przedsiębiorców, w tym prowadzonych przez

kobiety, głównie z obszarów wiejskich województwa podlaskiego. Analizy dokonano na podstawie literatury przedmiotu oraz wybranych wyników badań pt. „Przedsiębiorczość kobiet na obszarach wiejskich na przykładzie województwa podlaskiego”, przeprowadzonych w ramach pracy badawczej BDS-7/IP/10/2013 w drugiej połowie 2014 r.

Ogólne trendy w strukturze finansowania przedsiębiorstw z uwzględnieniem sytuacji na obszarach wiejskich

Z badań PARP oraz Agencji Rozwoju Innowacji S.A. wynika utrzymujący się trend coraz rzadszego zaciągania zewnętrznych zobowiązań finansowych [ARI 2013]. Przedłużający się kryzys gospodarczy na świecie i spowolnienie gospodarcze w Polsce spowodowały, że w 2012 r. 40% firm finansowało swoje potrzeby wyłącznie z kapitału własnego [Raport diagnostyczny 2014:39].

Najczęściej wybieranym przez małe i średnie przedsiębiorstwa źródłem kapitału zewnętrznego były w 2012 r. kredyty bankowe. W pierwszej połowie 2013 r., podobnie jak w poprzednich latach, największą popularnością cieszył się kredyt w rachunku bieżącym – co piąta firma korzystała z takiego kredytu, a co dziesiąta z kredytu obrotowego, zaś z kredytu inwestycyjnego – tylko 5% [Ministerstwo Gospodarki 2013]. Wśród firm najmniejszych o kredyt starała się co dziesiąta firma, wśród małych – co czwarta, natomiast w grupie średnich – co piąta.

W związku z rozbudowaną siecią banków spółdzielczych na obszarach wiejskich oraz znajomością lokalnych uwarunkowań, tendencje te można odnieść z dużym prawdopodobieństwem do przedsiębiorstw i osób rozpoczynających działalność na wsi. Przy czym, zdaniem autorów raportu, z badania przeprowadzonego na zlecenie PARP w 2010 r. [Badanie PARP 2010:49], małe i średnie przedsiębiorstwa zlokalizowane na obszarach wiejskich, wbrew przyjętym opiniom, zdecydowanie częściej korzystają z kredytu niż podmioty w małych i dużych miastach. Tylko 2,6% nieubiegających się o kredyt stanowiły przedsiębiorstwa z siedzibą na wsi [Badanie PARP 2010:49].

W odniesieniu do sytuacji kobiet, generalnie rzadziej korzystają one z kredytów jako zewnętrznego źródła finansowania [Marlow, Patton 2005]. Może

to mieć związek z istnieniem specyficznej grupy barier odnoszących się do przedsiębiorczości kobiet [Łuczka 2013:166]:

- właścicielki małych i średnich przedsiębiorstw w większym stopniu niż mężczyźni właściciele preferują własne środki finansowe,
- kobiety mają trudności w uzyskaniu *venture capital*,
- kobiety doświadczają dyskryminacji na rynku kredytowym (dane z USA),
- kobiety mają mniejszą wiarygodność kredytową ze względu na niższy wskaźnik przetrwania firmy.

Na bariery w dostępie do finansowania zwraca również uwagę w swoich badaniach nad przedsiębiorczością kobiet E. Lisowska [2001:86–93].

Drugim, zaraz po kredycie bankowym, chętnie wybieranym źródłem finansowania małych i średnich przedsiębiorstw był leasing [MŚP pod lupą 2011]. Jednak w przypadku firm, których właścicielami są kobiety lub nią zarządzają, leasing cieszy się mniejszym zainteresowaniem niż wśród firm, których właścicielami są mężczyźni oraz firm „mieszanych” [www.lesing.org.pl]. Przedsiębiorcy wybierają leasing przede wszystkim jako sposób zakupu pojazdów – głównie osobowych, ale odnotowywany jest również dynamiczny wzrost zakupu pojazdów ciężkich: do 3,5 t oraz ciężarowych, ciągników siodłowych, naczep/przyczep i autobusów. Drugim segmentem leasingu jest finansowanie zakupu maszyn i urządzeń [MŚP pod lupą 2011].

Jeśli chodzi o sektor rolniczy, w pierwszym półroczu 2011 r. wartość umów na finansowanie maszyn rolniczych przekroczyła 893 mln zł i stanowiła prawie 60% wartości całego leasingu dla rolników w 2010 r. Zainteresowanie leasingiem wśród rolników związane jest niewątpliwie z unijnymi dotacjami, dzięki którym mogą oni modernizować swoje gospodarstwa. Przedsiębiorstwa to – obok jednostek samorządu terytorialnego – grupa beneficjentów o największej wartości projektów realizowanych w ramach Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia [Przedsiębiorczość w Polsce 2013]. Według stanu na koniec 2012 r. ich wartość wyniosła 74,6 mld zł, tj. 97% wartości stanu wszystkich kredytów inwestycyjnych udzielonych przedsiębiorstwom przez działające w Polsce monetarne instytucje finansowe (w 2011 – 69%). Projekty o najwyższej łącznej wartości wkładu UE realizowane były przez przedsiębiorstwa w ramach PO Infrastruktura i Środowisko – 33,5 mld zł oraz PO Innowacyjna Gospodarka – 18 mld zł. Projekty przedsiębiorstw finansowane w ramach szesnastu Regionalnych

Programów Operacyjnych opiewały na łączną kwotę dofinansowania ze środków UE wynoszącą 14 mld zł. Udział wszystkich przedsiębiorstw w wydatkowaniu unijnych środków na koniec 2013 r. oceniany był na 32% i 85 710 mln zł [*Przedsiębiorczość w Polsce 2013*].

Programem przeznaczonym dla obszarów wiejskich był Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW). Rozwojowi przedsiębiorczości, tworzeniu nowych firm i miejsc pracy oraz podnoszeniu dochodowości gospodarstw dedykowane zostały przede wszystkim dwa działania: *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej* oraz *Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw*. Służyły one aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich przez budowanie potencjału społecznego na wsi. W ramach Osi IV realizowane były trzy działania, z których *Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju* wspierało rozwój przedsiębiorczości na wsi.

Źródłem finansowania firm mogą być także fundusze pożyczkowe, udzielające pożyczek dla mikro, małych i średnich przedsiębiorstw oraz osób rozpoczynających działalność gospodarczą, które napotykały trudności w zdobywaniu finansowania komercyjnego z powodu braku wymaganych zabezpieczeń lub historii kredytowej. Fundusze pożyczkowe udzielają pożyczek przeznaczonych na cele inwestycyjne, obrotowe lub inwestycyjno-obrotowe. Zgodnie z danymi uzyskanymi z 70 funduszy pożyczkowych w 2012 r. dysponowały one kapitałem pożyczkowym o wartości 1983 mln zł oraz udzieliły od początku działalności ponad 82,4 tys. pożyczek. Na koniec 2012 r. nastąpił wzrost średniego wyposażenia kapitałowego funduszy o około 17%. W 2012 r. udzielono blisko 8,3 tys. pożyczek o średniej wartości 77,8 tys. zł. Wartość udzielonych pożyczek wzrosła w porównaniu z 2011 r. o blisko 12%. Według wielkości przedsiębiorstw, 75% ogólnej liczby udzielonych pożyczek przypadło mikroprzedsiębiorcom, 20% małym przedsiębiorcom oraz 4% średnim przedsiębiorcom. Spośród ponad 70 funduszy pożyczkowych dwa koncentrują się głównie na przedsiębiorstwach wiejskich (FDPA i FWW). Fundusze pożyczkowe w porównaniu do banków komercyjnych mają bardziej uproszczone procedury uzyskania pożyczki, a ich oferta cenowa jest znacznie korzystniejsza, w związku z dokapitalizowaniem funduszy ze środków publicznych i UE. Jednak beneficjenci dotacji unijnych nie mogą skorzystać równocześnie ze środków większości funduszy pożyczkowych jako finansowania pomostowego, ponieważ stanowiłoby to podwójne finansowanie środkami UE.

W 2012 r. blisko 2% przedsiębiorców skorzystało z pozyskania inwestora zewnętrznego, który nie wymagał od nich zwrotu wniesionego kapitału [ARI 2013]. Ponad połowa inwestycji została skierowana do branży biotechnologicznej (26,5%) i konsumpcyjnej (24%). Rośnie również znaczenie usług finansowych, które stanowiły 18%. Większość środków, podobnie jak w latach ubiegłych, przeznaczono na spółki dojrzałe (ok. 63%, tj. 344 mln euro), a ok. 30% na spółki dynamicznego wzrostu (157 mln euro). Zarówno struktura finansowanych dotąd przedsięwzięć, jak i stopień ich dojrzałości nie wskazują na to, aby fundusze *private equity* miały znaczący udział na obszarach wiejskich [Raport Diagnostyczny 2014:37–49].

Struktura źródeł finansowania przedsiębiorstw prowadzonych przez kobiety zamieszkujące obszary wiejskie województwa podlaskiego

Badaniem *Przedsiębiorczość kobiet na obszarach wiejskich na przykładzie województwa podlaskiego* objęto właścicielki i współwłaścicielki firm z terenów wiejskich województwa podlaskiego, które zarejestrowały swoją działalność gospodarczą w formie osoby fizycznej lub spółki cywilnej oraz w trakcie badań znajdowały się w rejestrach jako firmy aktywne. W badaniu zastosowano takie metody badawcze, jak: *desk research*, badania ilościowe bazujące na badaniu ankietowym (kwestionariuszowym) przeprowadzonym metodą bezpośrednią (PAPI – Paper and Pencil Interviewing) – 150 kobiet – przedsiębiorców oraz badania jakościowe – pogłębione wywiady indywidualne (IDI – Individual In-Depth Interview) z 30 kobietami – przedsiębiorcami. W doborze próby została zastosowana metoda Respondent-Driven Sampling (RDS), określona w literaturze jako quasi-losowa, która dostarcza wyniki najmniej zniekształcone błędami systematycznymi [Salganik, Heckathorn 2004:193–239].

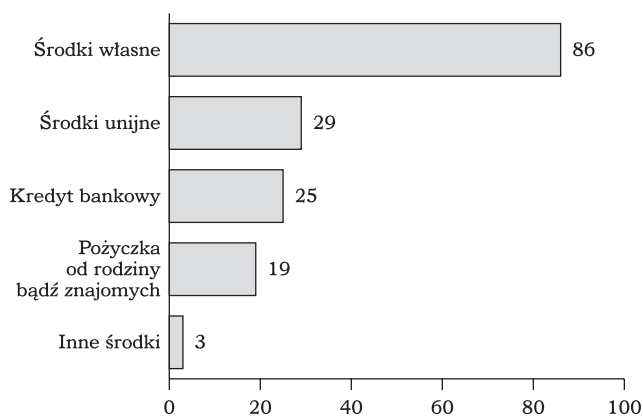
Struktura źródeł finansowania przedsiębiorstw prowadzonych przez kobiety zamieszkujące obszary wiejskie województwa podlaskiego objęte badaniem jest podobna do ogólnej tendencji w finansowaniu działalności gospodarczej. Wyniki badań wskazują, że środki finansowe na rozpoczęcie działalności gospodarczej kobiet były głównie środkami własnymi

(86%), po części środkami unijnymi (29%), a w 25% były to środki uzyskane w wyniku zaciągnięcia kredytu bankowego (rysunek 1).

Poniesione nakłady inwestycyjne w prowadzonych przez kobiety firmach w ciągu ostatnich dwóch lat w większości gwarantowały jedynie utrzymanie przedsiębiorstwa na rynku (63%). Dla 24% badanych umożliwiły wzrost udziału firmy w rynku lub podnosiły konkurencyjność. Natomiast 14% kobiet przedsiębiorców nie ponosiło żadnych nakładów inwestycyjnych w ciągu ostatnich dwóch lat funkcjonowania firmy (rysunek 2).

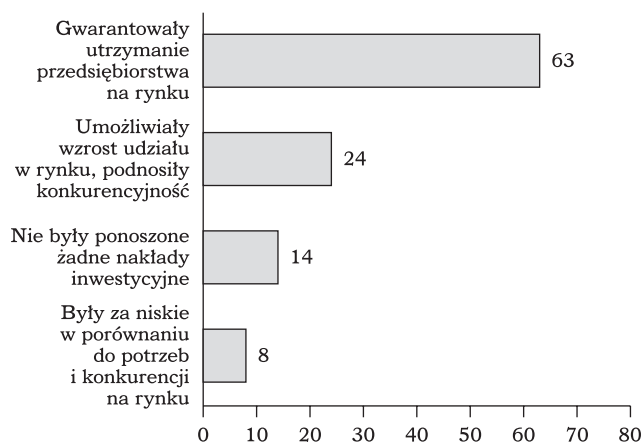
Nakłady inwestycyjne w badanych przedsiębiorstwach przede wszystkim gwarantowały utrzymanie ich na rynku, przy czym sytuacja najbardziej dotyczyła firm funkcjonujących na rynku od 6 do 10 lat. Właścicielki firm z ponad dziesięcioletnim stażem na rynku podkreślały najczęściej, że ponoszone nakłady

Rysunek 1. Środki finansowe na rozpoczęcie działalności gospodarczej kobiet z województwa podlaskiego (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania *Przedsiębiorczości kobiet na obszarach wiejskich na przykładzie województwa podlaskiego*, N = 150.

Rysunek 2. Nakłady inwestycyjne w firmach prowadzonych przez kobiety z województwa podlaskiego w latach 2012–2014 (w %)

Źródło: jak do rysunku 1.

inwestycyjne były za niskie w porównaniu do potrzeb i konkurencji na rynku. Firmy, w których nie były ponoszone żadne nakłady, to przede wszystkim firmy najmłodsze – istniejące na rynku do 3 lat. Firmy, w których nakłady inwestycyjne umożliwiły wzrost udziału w rynku oraz podnosiły konkurencyjność, to firmy funkcjonujące na rynku od 3 do 5 lat (tabela 1).

Firmy respondentek w większości nie korzystały z publicznych środków zewnętrznych na rozwój firmy (67%). Wymienianymi powodami braku aplikowania o środki zewnętrzne były najczęściej brak zainteresowania jakąkolwiek pomocą (35%) oraz zbyt skomplikowana dokumentacja (35%). Część kobiet (12%) nie wiedziało o takiej możliwości. Inne deklarowane przez badane kobiety powody niekorzystania z publicznych środków zewnętrznych to zbyt ogólna (nieodstateczna) pomoc ze strony konsultantów, nieotrzymanie pomocy z tych programów mimo aplikowania, brak wiedzy, gdzie zwrócić się o taką pomoc (rysunek 3).

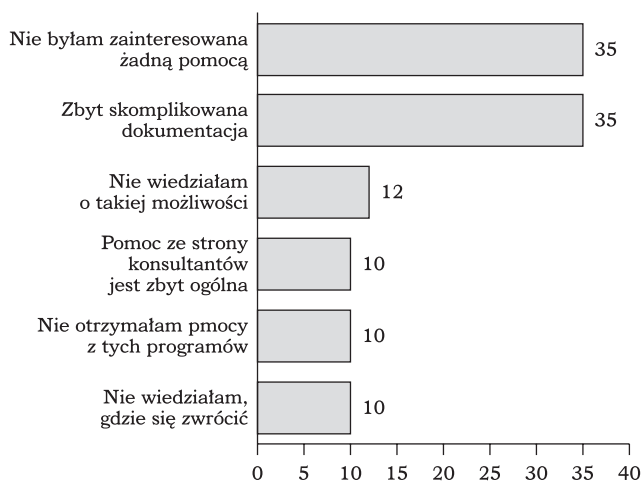
Tabela 1. Nakłady inwestycyjne a czas funkcjonowania firmy na rynku (w %)

Wielkość nakładów inwestycyjnych	Czas funkcjonowania firmy na rynku			
	do 3 lat	od 3 do 5 lat	od 6 do 10 lat	ponad 10 lat
Gwarantowały utrzymanie przedsiębiorstwa na rynku	57	64	70	63
Były za niskie w porównaniu do potrzeb i konkurencji na rynku	7	4	7	12
Nie były ponoszone żadne nakłady inwestycyjne	17	14	7	15
Umożliwiły wzrost udziału w rynku, podnosiły konkurencyjność	24	32	27	17

Źródło: jak do rysunku 1.

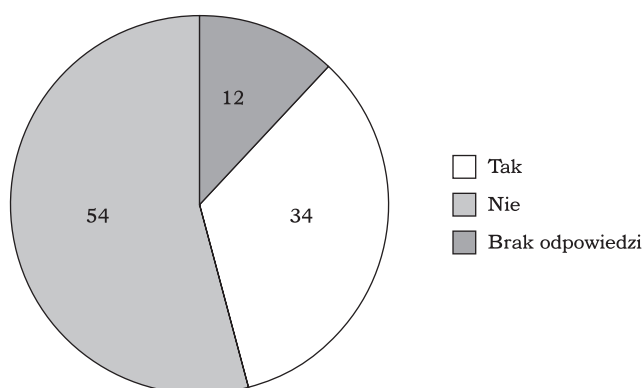
Warte podkreślenia jest to, że aż 54% badanych kobiet – przedsiębiorców nie zamierza w przyszłości skorzystać z publicznych środków zewnętrznych przeznaczonych na rozwój firmy. Niemniej jednak jedna trzecia kobiet – przedsiębiorców (34%) deklaruje zamiar skorzystania z takich środków (rysunek 4).

Rysunek 3. Powody niekorzystania przez kobiety – przedsiębiorców z województwa podlaskiego z publicznych środków zewnętrznych (w %)

Źródło: jak do rysunku 1.

Rysunek 4. Zamiar skorzystania przez kobiety – przedsiębiorców z województwa podlaskiego z publicznych środków zewnętrznych na rozwój firmy w najbliższych latach (w %)

Źródło: jak do rysunku 1.

Badane kobiety przedsiębiorcy z województwa podlaskiego wykorzystywały publiczne środki zewnętrzne przede wszystkim na uruchomienie i rozwój mikroprzedsiębiorstwa, zakup wyposażenia biurowego, szkolenia i doradztwo, działania związane z ochroną środowiska.

Podsumowanie

Celem opracowania była analiza źródeł finansowania działalności gospodarczej małych i średnich przedsiębiorstw prowadzonych przez kobiety z obszarów wiejskich województwa podlaskiego. Można zauważyć, że kobiety w niewielkim stopniu wykorzystują istniejące możliwości w zakresie pozyskania kapitału z instytucji finansowych. W przypadku badanych kobiet z województwa podlaskiego, 86% środków finansowych na rozpoczęcie działalności pochodziło ze środków własnych. Preferowane jest zatem finansowanie z kapitału własnego; kobiety rzadko sięgają po zewnętrzne źródła finansowania, takie jak kredyty i pożyczki. Dotyczy to także mężczyzn, o czym traktuje publikacja Zabierowskiego et al. [2012] – 17% małych i średnich firm korzysta z kredytów i pożyczek. W literaturze zjawisko to określane jest „mentalnością kredytową małego i średniego przedsiębiorcy” [Łuczka 2013:32–33].

Z badań przeprowadzonych na zlecenie Agencji Rozwoju Innowacji SA wynika, że przedsiębiorców zniechęcają procedury uzyskania kapitału zewnętrznego (53,3%), wysokie koszty jego pozyskania (43,75%) oraz wymagane zabezpieczenia (38,54%). Znalazło to potwierdzenie w badaniach kobiet – przedsiębiorców z obszarów wiejskich województwa podlaskiego, które wskazywały zwłaszcza na „skomplikowaną dokumentację” (wielokrotnie podkreślane w wywiadach indywidualnych).

Główne przyczyny odmowy przyznania kredytu firmom z sektora MŚP według badań ogólnopolskich to brak zdolności kredytowej (71%) lub brak zabezpieczeń (24%). Pozostałe przypadki wynikały z braków w dokumentacji i innych powodów. W ocenie instytucji finansujących problemem małych firm jest także słabe przygotowanie wniosków o dofinansowanie. Ma to potwierdzenie w badaniu kobiet – przedsiębiorców z obszarów wiejskich województwa podlaskiego. Istotnym elementem decyzji kredytowej jest także rentowność przedsięwzięcia, która w przypadku przedsiębiorstw wiejskich, z uwagi na ich w większości ograniczony lokalny charakter, jest dużo niższa niż w przypadku przedsiębiorstw działających w mieście. Dotyczy to szczególnie przedsiębiorstw z branży usług dla ludności, dla których rynek na wsi jest jeszcze stosunkowo niewielki z powodu niskich dochodów mieszkańców wsi.

Z wywiadów indywidualnych przeprowadzonych wśród badanych kobiet – przedsiębiorców wynika, że przygotowanie wniosku i biznesplanu oceniają one jako bardzo skomplikowane. Według tych kobiet

tylko firmy mające odpowiednio prowadzoną księgowość lub pomoc firm konsultingowych są w stanie przygotować dokumentację i zrealizować inwestycje, co przekłada się bezpośrednio na wysokie koszty, jakie trudno ponieść dopiero rozpoczynającej działalność firmie. Zdaniem badanych rozpoczęcia działalności nie ułatwia także długi okres rozpatrywania wniosków. Potwierdzają to statystyki, według których średni czas dla wniosków zakończonych podpisaniem umowy wynosił 301 dni, a dla spraw negatywnie rozpatrzonych – 256 dni [www.minrol.gov.pl]. Dużym problemem jest także sposób finansowania inwestycji, który przez długi czas opierał się na zasadzie refundacji kosztów. Bariery w uzyskaniu kredytu, zwłaszcza dla nowo powstających firm, jest również brak historii kredytowej oraz wkładu własnego.

Czynnikiem warunkującym rozwój przedsiębiorczości jest dostęp do finansowania. Jest to jeden z głównych problemów w przypadku sektora małych i średnich firm, oprócz problemu ze znalezieniem klientów [Zabierowski et al. 2012:48]. Niewątpliwie barierą w pozyskiwaniu finansowania zewnętrznego jest niski poziom wiedzy przedsiębiorców, w tym kobiet, o możliwościach finansowania działalności gospodarczej. Wydaje się zatem konieczne przygotowanie przedsiębiorców do korzystania z oferty instytucji finansowych. Podniesienie kompetencji przedsiębiorców i nabycie przez nich nowych umiejętności nabiera szczególnego znaczenia w nadchodzącej unijnej perspektywie finansowej.

Bibliografia

ARI 2013, *Finansowanie MŚP w Polsce w 2012 roku*, Agencja Rozwoju Innowacji S.A., Warszawa.

Badanie PARP [2010], *Badanie rynku wybranych usług wspierających rozwój przedsiębiorczości i innowacyjności w Polsce. Obszar: finansowanie zwrotne, Raport końcowy*, PARP, Warszawa.

Brdulak H. [2013], *Wpływ zarządzania różnorodnością na konkurencyjność przedsiębiorstwa: analiza raportów instytucji finansowych i firm consultingowych – wybrane aspekty*, „Kobieta i Biznes”, 1–4.

Lisowska E. [2001], *Bariery przedsiębiorczości kobiet*, w: *Przedsiębiorczość kobiet – wyzwanie XXI wieku*, red. B. Kożuch, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.

Lisowska E. [2001a], *Przedsiębiorczość kobiet w Polsce na tle krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, „Monografie i Opracowania” nr 494, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

Łuczka T. [2013], *Makro i mikroekonomiczne determinanty struktury kapitału w małych i średnich przedsiębiorstwach*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań.

Marlow S., Patton D. [2005], *All credit to men? Entrepreneurship, finance, and gender*, „Entrepreneurship Theory and Practice”, No 6.

Ministerstwo Gospodarki [2013], *Trendy rozwojowe sektora MŚP w ocenie przedsiębiorców w drugiej połowie 2012 roku*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa.

MŚP pod lupą [2011], Raport, Europejski Fundusz Leasingowy, Warszawa.

Przedsiębiorczość w Polsce [2013], Ministerstwo Gospodarki, Departament Strategii i Analiz, Warszawa.

Raport diagnostyczny [2014], *Opracowanie koncepcji systemowego wsparcia przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w ramach projektu pn. Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich – diagnoza, kierunki, rekomendacje dla polityki rozwoju obszarów wiejskich*, PAN, IGiPZ, FDPA, Warszawa.

Raport PARP [2013], *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2011–2012*, PARP, Warszawa.

Salganik M., Heckathorn D. [2004], *Sampling estimation in hidden populations using respondent-driven sampling*, „Sociological Methodology”, Vol. 34.

Survey of the observatory of European SMEs 2007. Analytical report, Eurobarometr, the Gallup Organisation.

Zabierowski P., Węclawska D., Tarnawa A., Zadura-Lichota P., Bratnicki M. [2012], *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2011*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB, Warszawa.

<http://leasing.org.pl/pl/aktualnosci/2015/mikro-male-i-srednie-przedsiębiorstwa-potrzebują-leasingu>, data dostępu 14.09.2015.

<http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2007-2013/Monitoring-i-sprawozdawczosc-PROW-2007-2013/Zbiorcze-sprawozdania-okresowe-z-realizacji-PROW-2007-2013>, data dostępu 20.09.2015.